

I. PIRMIEJI LIETUVOS FILOSOFIJOS MOKSLO ŠIMTMEČIAI

Scholastinės filosofijos atsiradimą, įsigalėjimą ir smukimą bei naujųjų laikų filosofijos formavimąsi Lietuvoje savo daktaro disertacijoje tyrinėja R. Plečkaitis¹.

Darbe panaudota visa šiuo metu žinoma spausdinta ir nespausdinta minėto laikotarpio istorinė medžiaga. Kadangi spausdintų šaltinių nedaug tesama, disertantas tyrinėjo Vilniaus universitete, Vilniaus bei jo apylinkių kolegijose, Raseinių, Marijampolės, Šeikų, Paparčių ir kitose vienuolynų mokyklose dėstyčių filosofijos kursų užrašus, kurių išliko apie 500; seniausias iš jų — 1606 metais Vilniaus akademijoje skaitytas logikos kursas.

Bendras Lietuvos scholastikos lygis ir jos idėjos disertacijoje atskleidžiami, analizuojant scholastinės švietimo sistemos, atskirų mokslo disciplinų turinio kitimą, parodytant to kitimo ryšį tiek su specifinėmis XVI—XVIII a. Lietuvos politinėmis ir socialinėmis sąlygomis, tiek ir su visa Vakarų Europos filosofinės ir sociologinės minties plėtote.

Lietuvos filosofijos mokslo raida prasidėjo 1570 metais, kai Vilniuje buvo įsteigta jėzuitų kolegija su filosofijos ir teologijos akademineis kursais. Pakviesti į Vilnių kovai su reformacija, jėzuitai aprėpė plačius veiklos būrus, švietimą laikydami vienu iš svarbiausių.

Autorius daug dėmesio skiria tuometinės mokyimo sistemos rekonstrukcijai. Kolegijų tais laikais būta dviejų tipų: žemesio (kurias galėtume lyginti su mūsų vidurinėmis mokyklomis) ir aukštesnio, kuriose buvo dėstomas akademinis kursas — filosofija ir teologija (dvejus ar trejus metus). Šio tipo buvo ir Vilniaus jėzuitų kolegija iki jos pertvarkymo (1579 m.) į Akademią; po reorganizavimo buvo palikta tik žemesniojo tipo kolegija, kurią baigus buvo galima stoti į Akademią.

Kadangi jėzuitai išsirūpino karaliaus privilegiją, duodančią teisę tik jiems vieniems Lietuvoje steigti aukštąsias mokyklas, — ilgainiui į jėzuitų Akademią ėmė plaukti gambiausias Lietuvos jaunimas. Jėzuitai užsitikrino faktišką švietimo Lietuvoje kontrolę, tai įgalino juos ypač veiksmingai kovoti prieš reformaciją.

Kolegijos mokslo programos rodo, jog net „vidurinis mokslas“ reikalavo daug pastangų. „Stojantieji į kolegiją jau turėjo mokėti skaityti, rašyti, skaičiuoti. To turėjo būti išmokę namie arba iš privačių mokytojų. Kolegija turėjo penkias klases. Pirmosios trys buvo vadinamos žemesniosiomis. Pirmoji klasė — žemiausia (*infima*). Joje dėstė lotynų ir graikų kalbų pradmenis. Antroje, gramatikos klasėje (*gramatica*) aukštesniu lygiu mokė lotynų ir graikų kalbų, skaitė Ciceroną ir Ovidijų. Trečiojoje, sintaksės klasėje (*sintaxis*) užbaigdavo lotynų kalbos gramatiką, imdavo studijuoti eilėdarą, skaitydavo

* Pradedant šiuo numeriu, „Problemose“ bus sistemingai spausdinamos naujų, Vilniaus Valstybiniame V. Kapsuko universitete apgintų filosofijos disertacijų apžvalgos.
Redakcija

¹ R. Plečkaitis, Filosofija Lietuvos mokyklose XVI—XVIII a. (filosofijos mokslų daktaro laipsnio disertacija), t. 1—2, V., 1968, 426+345 p.

antikinius tekstus — Ezopo, Cicerono, Vergilijaus ir kitų autorių kūrinius. Apskritai, visos šios trys klasės buvo vadinamos *gramatica*, nes kitų mokslų jose nedėstė.

Dvi aukštesniosios klasės — poetikos ir retorikos — buvo vadinamos *humaniora*. Ketvirtojoje, poetikos klasėje (*poesis*), aiškino eilėdarą, mokė kurti eiles, vertė į lenkų kalbą Vergilijaus, Horacijaus ir kitų antikinių autorių kūrinius, skaitė įvairius graikų literatūros kūrinius. Penktojoje, retorikos klasėje (*rethoryca*), be retorikos, dar buvo dėstoma ir pirmoji logikos kurso dalis, vadinamoji dialektika².

Vilniaus akademijoje buvo trys *gramatica* ir dvi *humaniora* klasės bei du fakultetai — filosofijos ir teologijos.

„Filosofijos fakultete dėstyti tokie dalykai: logika, gamtos filosofija, metafizika ir kartais dar etika. Čia studentai įgydavo matematikos, astronomijos, istorijos, geografijos žinių. Mokslas filosofijos fakultete trukdavo trejus metus. Teologijos fakultetas buvo laikomas aukštesniu, ir į jį priimdavo tik baigus filosofiją. Teologijos fakultete buvo dėstoma moralinė teologija, dogmatinė teologija, senasis ir naujasis testamentai, kazuistika, polemikinė teologija, šv. kanonų teisė, bažnyčios istorija, hebrajų kalba“³.

Svarbiausios mokymo formos buvo paskaitos, korepeticijos ir disputai. Tiesa, per paskaitas viskas buvo diktuojama. „Diktavimas buvo giliai įleidęs šaknis: studentai dargi užrašydavo profesoriaus kreipimąsi į juos. Kadangi knygos buvo brangios ir retos, tai studentų užrašyti filosofijos kursai būdavo branginami. Juose pasitaikantys įvairūs perrašai rodo, kad jie eidavo iš rankų į rankas“⁴.

Korepeticijos buvo tarsi seminarai. Jose studentas aiškindavosi to ar kito klausimo sprendimo būdus, įgydavo praktinių įrodinėjimo įgūdžių, rengdavosi disputams.

Disputuose nevengta jėzuitų pažūroms priešiškų idėjų, ir pagal tai, kaip studentai sugėbėdavo su jomis „susidoroti“, dėstytojai sprendė apie jų logikos žinias, retorinius sugėbėjimus. Kovų su reformatais laikotarpiu būdavo rengiami vieši disputai, kur reikėdavo susitikti jau ne su kolegomis, o su tikrais idėjiniais priešininkais, ir baimė būti nugalėtam ir paniekintam vertė studentus gilintis į sudėtingą scholastikos metodo mechanizmą.

Baigdami studijuoti kurią nors filosofijos discipliną, studentai laikydavo egzaminą. Jų būta gan rimtų: trijų—penkių asmenų komisija, pirmininkaujant rektoriui, dalyvaujant jėzuitų ordino vyresnybės atstovui, per dieną išklausinėdavo kartais tik du ar tris studentus.

Baigus visą filosofijos kursą, gabiausieji studentai gindavo tezes iš logikos, fizikos arba „visos filosofijos“. Tie viduramžių „diplominiai darbai“ būdavo spausdinami ir sudarydavo 15—20 puslapių knygutes. Visi kiti studentai laikydavo „valstybinius egzaminus“ iš viso filosofijos kurso⁵.

Vieni absolventai išeidavo į pasaulietinį gyvenimą — tapdavo valstybės veikėjais; kiti tęsdavo mokslą teologijos fakultete ar imdavosi dėstyimo ir rengdavo naujas tezes — „disertaciją“, aukščiausiam filosofijos mokslų laipsniui gauti.

Mūsuose tebėra gyva dar kovų su scholastika laikotarpiu susiformavusi nuomonė, jog tuometinis mokymas, be tuščiažodžiavimo, dogmatizmo ir fanatizmo, nieko kito studentų neišmokydavo. Iš dalies tai tiesa: scholastinis mokyumas galų gale kaip tik tuo ir pasireiškėdavo, nes „jaunimo mokslinimas nebuvo pagrindinis jėzuitų tikslas, o tik viena iš priemonių politinio pobūdžio tikslams pasiekti“⁶.

² R. Plečkaitis, *Filosofija Lietuvos mokyklose XVI—XVIII a.*, t. 1, p. 30.

³ Ten pat, p. 31.

⁴ Ten pat, p. 35.

⁵ Ten pat, p. 38.

⁶ Ten pat, p. 41.

Štai kaip mokslo ir mokymo tikslas formuluojamas tuometinėse mokymo programose: „Kadangi menai arba gamtos mokslai protus paruošia teologijai ir tarnauja tobulam jos pažinimui bei naudojimui ir patys savaime veda į tą patį tikslą,— tegul juos dėstytojas reikiamai rūpestingai, visur nuoširdžiai ieškodamas dievo šlovinimo ir pagerbimo, taip išdėsto, kad savo klausytojus, labiausiai mūsiškius, paruoštų teologijai ir ypač sužadintų kūrėjo pažinimą“⁷.

Toks mokslo ir mokymo uždavinių supratimas tais laikais buvo tipiškas. „Tarp jėzuitų ir kitų vienuolių ordinų mokyklų nebuvo esminių skirtumų: mokymo organizavimas, programos buvo maždaug vienodos. Tik kiekvienas ordinas turėjo savo autoritetus, savo teoretikus“⁸. Dar daugiau: esminių skirtumų nebuvo ir tarp Vilniaus, Milano, Antverpeno ar kokio kito to meto universiteto. Vilniaus aukštosios mokyklos mokymo programa buvo sudaryta pagal Paryžiaus ir Liuveno universitetų programas, kuriose taip pat buvo neabejojama, kad „filosofija ir kiti mokslai — ne savarankiški, o naudingi ir reikalingi tiek, kiek jie padeda teologijai“⁹. Scholastai įrodinėjo, kad tik tikėjimas tegali nurodyti protui tiesos kelią. „Net radikaliau nusiteikę scholastai, darę bandymus sulygtinti mokslą su tikėjimu, nebuvo laisvi nuo šio scholastinio metodo pagrindinio reikalavimo“¹⁰.

Su šiuo reikalavimu betarpiškai susijęs kitas scholastikos metodo principas, būtent konservatyvumas: atrasti ką nors nauja nebuvo filosofijos uždavinys, tereikėjo tik pagrįsti jau esamas, iš aukštybių duotas tiesas. Tačiau tai nereiškia, kad scholastinė filosofija neturėjo nieko bendro su mokslu. Priešingai, akylai sekdamą visų tikėjimo prioritetu abejoti verčiančių mokslo faktų ir idėjų pasirodymą, vienus atmesdama ir pasmerkdamą, kitus „interpretuodama“ ir pritaikydama savo koncepcijoms, scholastika pati nejuočių absorbavo gausybę mokslo žinių, sukurdamą ištiesą savo mokslų sistemą.

Scholastika savo tiesas gynė ne tik inkvizicijos laužais, „specialiomis bibliotekomis“, bet ir, pasak disertacijos autoriaus, „rimto dėmesio ir pagyrimo vertu mechanizmu“. To mechanizmo nagrinėjimui disertacijoje skiriama ypač daug dėmesio, tyrinėjant visas scholastinės filosofijos disciplinas.

Didžiausių laimėjimų scholastika buvo pasiekusi logikoje. „Atmetus dirbtinai sudarytas teiginių rūšis, matome, kad scholastinė logika aiškina tai, ką aiškina ir šiuolaikinė logika. Scholastinėje teiginių teorijoje akcentuojama, kad svarbiausia sudėtiniuose teiginiuose — loginės jungtys. Buvo aiškinama, kad sudėtingo teiginio teisingumas daugeliu atvejų priklauso nuo jį sudarančių paprastų teiginių teisingumo reikšmių<...>. Nevartojant formalizavimo metodo, loginės išraiškas formuluojant įprastine kalba, turint tokią ribotą loginio skaičiavimo priemonę, kaip loginis kvadratas, scholastams teko sustoti teisingo kelio pradžioje. Pasiektų rezultatų pagrindu nebuvo galima žengti toliau. Tačiau konjunktyvių ir disjunktyvių teiginių išdėstymas loginiame kvadrato rodo, kad viduramžių logikoje, kurios tradicijos buvo tęsiamos ir Lietuvoje, konjunktyvių ir disjunktyvių teiginių esmė, jų tarpusavio santykis, loginio neiginio esmė buvo gerai suprata. Šis faktas tuo labiau reikšmingas, kad jis atskleistas, nenaudojant formalizavimo metodo“¹¹.

Kurdami loginės sekos teoriją, viduramžių logikai daug kuo pralenkė Aristotelį.

Nemažų laimėjimų buvo pasiekta ir kitose logikos srityse, kurios idėjos artimos modalinės logikos, semiotikos, loginės semantikos ir kitų šiuolaikinės logikos teorijų teiginiams.

⁷ Ten pat, p. 55.

⁸ Ten pat, p. 47.

⁹ Ten pat, p. 55.

¹⁰ Ten pat

¹¹ Ten pat, p. 67—68, 75.

Logika scholastinėje filosofijoje buvo *ars artium* — visų mokslų pamatu.

„Logikos kurse dėstytojas neminėdavo nei naujųjų laikų filosofų vardų, nedėsty-
davo nei jų pažiūrų. Mat, viduramžių logika buvo aukšto lygio, o naujųjų laikų filoso-
fai ją neigė vienašališkai, nepastebėdami jos laimėjimų, taip pat nesukurdami teorijų
(išskyrus Leibnicą), galinčių pilnavertiškai pakeisti viduramžių logiką. Užtat naujųjų
laikų gamtos mokslo pasiekimai ir iš jų sekančios filosofinės išvados scholastiką pastatė
į keblią padėtį. Ypač sunkioje padėtyje atsidūrė scholastinė gamtos filosofija: palyginus
su naujųjų laikų gamtos mokslo laimėjimais, scholastiniai gamtos reiškinių aiškinimai ir
peripatetinė gamtos filosofija atrodė atgyvenę“¹².

Iš tiesų, pirmasis Vilniaus akademijos veiklos šimtmetis sutapo su ypač reikšmingais
gamtos mokslų atradimais. G. Galilėjaus teleskopas 1610 m. pradėjo pirmąją astronominę
revoliuciją — M. Koperniko sistemos įrodinėjimo, teorinio įprasminimo ir konkretizavi-
mo epochą, kurioje jau nebereikėjo remtis peripatetinės kosmologijos „natūraliuoju ju-
dėjimu“ ir kitomis spekuliacijomis. Savo bendrapavardžio scholasto R. Bekono (1210—
1294) žodžius, kad *žinojimas yra jėga*, F. Bekonas (1561—1626) pagrindė nuoseklia teo-
rija, tapusia filosofine naujųjų mokslų platforma. Galilėjaus suformuluotas pasaulio me-
chanistinio supratimo pozicijas kaip gamtamokslinę sistemą išdėstė R. Dekartas (1596—
1650). Tuo laikotarpiu dirbo tokie mokslininkai ir mąstytojai, kaip J. Kepleris, Dž. Brunas,
T. Hobsas ir kiti.

Dažniausiai kompromisine forma (bet kartais ir inkvizicijos laužų ar procesų, pa-
našių į G. Galilėjaus arba K. Lyščinskio teismus, lydimos) naujosios idėjos plito, užkariau-
damos vis naujus ir naujus protus — kelią į priekį ryžtingai skynėsi buržuazinė Euro-
pos kultūra. Norėdami išlaikyti savo pozicijas, scholastai buvo priversti domėtis naujųjų
laikų mokslų duomenimis ir ieškoti būdų, kaip įtraukti juos į scholastinės filosofijos sis-
temą. Principas buvo tas pats — faktų aprašymas ir jų aiškinimas. Gamtos filosofijos
kursų apimtis tuo metu didėjo taip sparčiai, kad vienerių metų jiems išdėstyti jau nebe-
pakakdavo — jie būdavo dėstomi ir trečiaisiais mokslo metais, norom nenorom susiau-
rinant metafizikos ir ypač etikos kursus.

Gamtos filosofija tapo lemiamo scholastikos ir naujųjų laikų filosofijos susirėmimo are-
na. Iki XVII a. vidurio Vilniaus akademijoje buvo tokių dėstytojų, kaip A. Milevskis,
O. Krygeris, kurie gerai žinojo tuometinį gamtos mokslą ir studentams pateikdavo visai
rimtų žinių. Tiesa, dauguma dėstytojų atrinkdavo tik tokius faktus, kurie betarpiškai
neliesdavo scholastinės gamtos filosofijos išvadų. Tačiau buvo ir tokių, kurie pateikdavo
ne tik faktus, bet ir išvadas, kurias iš jų darė tas ar kitas mokslininkas. Ordino kance-
liarijoje ir rektorate gulėjo „draudžiamų vardų ir idėjų“ sąrašai, ir, dėstydami naujas
teorijas, profesoriai turėjo tenkintis abstrakčiais pasakymais — pavyzdžiui, „taip teigia
naujieji optikai“. Renesanso ir naujųjų laikų mokslininkų pažiūros paprastai buvo kriti-
kuojamos, tačiau ir tokiu būdu studentai šį tą sužinodavo apie M. Koperniką, Dž. Bruną,
J. Keplerį, G. Galilėjų, R. Dekartą, T. Brahe, V. Harvėjų, F. Paracelsą ir kitus.

Iki XVII a. pradžios Vilniaus akademijoje dėstė beveik vien svetimšaliai — italai,
prancūzai, čekai ir kiti. Mokslo požiūriu ši aplinkybė nieko nekeitė, nes „scholastinė
filosofija visur reiškėsi maždaug vienodai, išskyrus nežymius skirtumus, kurių nepakan-
ka, kad būtų galima kalbėti apie specifinę kurios nors šalies scholastinę filosofiją. Iki
Bekono, Hobso ir Loko nebuvo anglų filosofijos, o tik filosofija Anglijoje; iki Dekarto
ir Leibnico nebuvo prancūzų ir vokiečių filosofijos, o tik filosofija Prancūzijoje ir Vokie-
tijoje, nors, žinoma, anglų, prancūzų ir vokiečių filosofijos užuomazgos buvo ir anksčiau“¹³.

¹² Ten pat, p. 172.

¹³ Ten pat, p. 53.

Nuo XVII a. Vilniaus akademijoje išauga vietinė filosofų karta, kurios veikla ne tik rodo scholastinės filosofijos Lietuvoje lygį, bet reiškia ir Lietuvos filosofinės minties tradicijos užuomazgą. 1600 m. savo filosofines tezes „*Theoremata philosophica de mundo*“ paskelbia J. Kimbaras, 1618 m. kapitalinį veikalą „*Logica*“ išleidžia M. Smigleckis; šiuo jo darbu kaip vadovėliu buvo naudojami daugelyje to meto Europos mokyklų (tarp kitko, iš jo mokėsi ir žymusis satyrikas Dž. Sviftas).

Labai svarbiu ir įdomiu Lietuvos filosofijos istorijos faktu laikytina tai, kad Vilniaus kalvinių mokykloje jau 1612 m. buvo dėstomos idėjos, kurias vėliau suformulavo R. Dekartas. Reikšmingi yra toje pačioje mokykloje dėstyto logikos kurso teiginiai, kad teorija turi sekti gamtą, kad teorijų tvarką nustato daiktų tvarka — šias idėjas B. Spinoza vėliau išreiškė savo septintąja teorema.

XVII a. vidurys (1660 m.) laikomas scholastikos smukimo pradžia, tačiau, jeigu Vakarų Europoje ji menkėjo, spaudžiama naujų intelektualinių ir socialinių poslinkių, kurie ilgainiui subrandino pramoninį perversmą ir nacionalines bužuazines revoliucijas, tai Lietuvoje mokslo smukimas buvo susijęs su valstybės destruktija, kuri baigėsi tuo, kad Lietuvos—Lenkijos valstybė, anot F. Engelso, „negalėjo netapti sustiprėjusių kaimynų grobiu“.

Pradžioje sumenko gamtos mokslai ir matematika. „Dabar Vilniaus akademijoje neatsirado tokių mokslininkų, kaip O. Krygeris. Mokslo sumenkėjimas atsiliepė ir akademijos auklėtiniams, kurių tarpe neatsirado tokių, kaip K. Simonavičius“¹⁴. Pačios filosofijos tas smukimas beveik nepalietė, nes gamtos mokslais scholastinė filosofija nesirėmė.

Scholastikos metodas yra autoritarinis. „Tezės įtikinamumas priklauso nuo to, kiek jos naudai galima pateikti ištraukų iš autoritetų veikalų, koks skaičius autoritetų gali ją patvirtinti“¹⁵. Didžiausias autoritetas buvo teologiškai apdorotas Aristotelis. Nors, be Aristotelio, Lietuvos scholastai argumentuodavo bažnyčios tėvų ir žymesnių viduramžių scholastų, tokių, kaip Augustinas, Avicena, Albertas Didysis, Tomas Akvinietis, Dunsas Skotas, Viljamas Okamas ir kiti, vardais, tačiau „nerasime nė vieno to meto filosofo, kuris nebūtų rėmęsis Aristotelium, dar daugiau — nebūtų jo komentavęs. Skirtingos kryptys Aristotelio filosofiją aiškino kiekviena savaip. Tad būdavo dėstoma ne filosofija apšlamai, bet Aristotelio filosofija, rašomi darbai ne iš filosofijos apšlamai, bet iš Aristotelio filosofijos. <...> Daugelis kursų tiesiog pavadinti „*Introductio ad logicam Aristotelis*“, „*Logica Aristotelis sive philosophia rationalis*“, „*In universam Aristotelis philosophiam prooemium*“, „*Organum Aristotelico-Scoticum*“ ir pan. Didžiojo Stagiriečio filosofija scholastui buvo alfa ir omega, jis sprendavo pagal Aristotelio ir kitų autorių tekstus, o ne pagal tai, ar dalykas yra tikrovėje, ar ne. „Taip pasakė Aristotelis“, „mokytojas teigia“, „remiantis Aristotelio autoritetu“ — tai populiariausi scholastų argumentai. Tačiau kažin, ar visi jie su Aristotelio filosofija buvo susipažinę iš pirmųjų šaltinių. Neretai jie komentuodavo ne Aristotelio filosofiją, bet antikinių neoplatonikų, šv. tėvų, bažnyčios daktarų bei kitų žymesnių viduramžių autoritetų interpretuotą Aristotelio filosofiją, tai gi, neretai jie tebuvo tik komentatorių komentatoriai“¹⁶.

Kadangi pats metodas nereikalavo surasti ką nors nauja, — mokinyms kartodavo mokytoją, nukrypdamas nebent nereikšminguose dalykuose. Tuo būdu per visą scholastikos viešpatavimo laikotarpį buvo nagrinėjamos iš esmės tos pačios problemos. Jų analizė pasižymėjo griežtumu, tačiau tai buvo tariamas, paties metodo pagimdytas „griežtumas“: priešininkų teiginiai buvo atmetami, be įrodymų paskelbiant juos klaidingais, o visokiems

¹⁴ Ten pat, p. 279.

¹⁵ Ten pat, p. 55.

¹⁶ Ten pat, p. 58—59.

klausimais, abejojimais, skirstymais įrodinėjamas tik savosios tezės teisingumas. Atmetus priešininko tezės argumentaciją, savosios tezės argumentavimas pasidarydavo ginču ar samprotavimu mažareikšmiais, dargi akivaizdžiais ir aiškiais klausimais, apeinant esminius dalykus¹⁷.

Nugalėjus reformacijos judėjimą, siaučiant karams ir kitiems negandams, filosofija nuo XVII a. pabaigos beveik iki pat XVIII a. vidurio Vilniaus akademijoje remiasi reakcingiausiomis scholastikos tradicijomis, nuo Vakarų Europoje vykstančių poslinkių pasislėpdama už storų sienų, suręstų iš viduramžių autoritetų veikalų.

Krizė apėmė scholastiką visoje Europoje. Jau XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais pačių jėzuitų teoretikų buvo siūloma pereiti prie naujųjų mokslų problematikos. Tačiau 1730 m. Romos kongregacijoje buvo nutarta laikytis Aristotelio, Tomo Akviniečio ir kitų scholastikos autoritetų. Tie, kurie nutarimo nepaisys, turėjo būti iš profesorių pašalinti. „*Sint ut sunt aut non sint*“ (tegul būna taip, kaip yra, arba tegul visai nebūna) — pareiškė paskutinis jėzuitų generolas Laurencijus Ričis, kai jam buvo pasiūlyta padaryti reformų ordino veikloje¹⁸.

Jėzuitai vis dar turėjo privilegiją steigti Lietuvoje aukštąsias mokyklas ir faktiškai kontroliavo švietimą. Tačiau krašto smukimo akivaizdoje ne vienas valstybės veikėjas, veikiamas Vakarų Europoje sklindančių švietimo idėjų, išeities bando ieškoti švietime. Antra vertus, ir patys scholastai, kaip betarpiškai su mokslo problematika susidurią žmonės, negalėjo nesuvokti artėjančio scholastikos išsekimo. Todėl, nepaisant katalikų bažnyčios konservatyvios vyresnybės pastangų, scholastikoje vyksta persiorientavimo procesai. Artėjant XVIII a. viduriui, Lietuvos moksle ima ryškėti dvi kryptys: kompromisinė ir antischolastinė. Nors daugelio ir vienos, ir kitos krypties atstovų darbuose pelų daugiau, negu grūdų, tačiau nuo XVIII a. vidurio filosofinė mintis Lietuvos mokyklose — tiek Akademijoje, tiek ir kolegijose — iš esmės įžengia į naują savo raidos etapą.

Įtaką jėzuitams padarė 1722 m. Vilniuje įsikūręs pijorų ordinas. Jų mokyklose mokymas buvo kur kas modernesnis: čia buvo laikomasi saikingo skepticizmo, mokyta „specialiosios“ fizikos, istorijos, geografijos, prancūzų, vokiečių kalbų. Pijorų kolegija turėjo tokį pasisekimą, kad, nežiūrint jėzuitų kurstomos nesantaikos, į ją ėmė bėgti Akademijos studentai. Jėzuitai pradėjo ilgą ir atkaklią kovą. Trisdešimt metų priešinęsi jėzuitams, pijorai buvo priversti nusileisti ir pasitenkinti uždara mokykla. Tačiau jų mokyklos sėkmė jau buvo išjudinusi ne tik visuomenę, bet ir pačius jėzuitus, kurie buvo priversti reformuoti savo kolegiją ir iš dalies Akademiją.

XVIII a. viduryje logikos kurso disciplinos, kaip ir anksčiau, buvo vadinamos logika, fizika ir metafizika, tačiau jų turinys gerokai pakito. Logika tapo vientisu kursu, ir, nors dėstymo forma išliko scholastinė, iš kurso išnyko daugybė scholastinės logikos problemų. Po logikos dėstė ne fiziką, o metafiziką, susidedančią iš ontologijos (kurioje liko didžiulė scholastikos dozė), psichologijos ir natūralinės teologijos. Fizikoje atsirado kosmologija. Greičiausiai modernizavosi fizika. Ji, kaip ir scholastikos klestėjimo laikais, vėl tapo centrine kovos už naujųjų laikų mokslo idėjas arena. Dar G. Galilėjaus veikaluose brendusi pasaulio mechanistinio aiškinimo idėja buvo suformuluota R. Dekarto ir jo pasekėjų: jie pateikė vieningą pasaulio vaizdą, kuriame visi reiškiniai, pradedant dangaus kūnų susidarymu ir baigiant fiziologiniais procesais, buvo aiškinami tuo ar kitu materijos judėjimu.

R. Dekarto fizika leido B. Spinozai padaryti išvadas, tiesiogiai nukreiptas prieš religiją. Savaime suprantama, kodėl ne tik R. Dekarto mokslas, bet ir jo vardas ilgą laiką tegalėjo figūruoti „specialiose bibliotekose“ ir slaptuose aplinkraščiuose.

¹⁷ Ten pat, p. 61.

¹⁸ Ten pat, p. 281.

Antra vertus, R. Dekarto mokslas tebuvo pereinamasis pasaulio mechanistinio aiškinimo etapas: XVII a. pirmojoje pusėje fiziniai, cheminiai, biologiniai reiškiniai tiksliau matavimų metodu dar mažai tebuvo tirti, ir R. Dekartas negalėjo visų reiškinų paaiškinti nuosekliai, nesukurdamas dirbtinių, hipotetinių konstrukcijų. Tačiau G. Galilėjaus, D. Borelio, paties R. Dekarto, o ypač K. Hiugenso mokslo darbai rengė dirvą tokiam eksperimentinių mokslų duomenimis pagrįstam pasaulio aiškinimui, kuris I. Niutono „Matematiniais gamtos filosofijos pradais“ galutinai išsiveržė iš scholastinių spekuliacijų nelaisvės. I. Niutono mechanika greit buvo pripažinta naujojo mokslo pasaulyje, o kadangi joje kaip „pirmasis postūmis“ išliko ir dievo idėja, išsigelbėjimo ieškantiesiems scholastikai ji buvo nors ir nemielas, bet visai parankus modifikavimosi įrankis. Todėl antrojoje XVIII a. pusėje I. Niutono mechanika jau buvo dėstoma ir Lietuvos mokyklose. Nežiūrint scholastinės interpretacijos, I. Niutono metodologiniai gamtos tyrimo principai, pagal kuriuos gamtos reiškiniai turi būti analizuojami eksperimentais, o duomenys apie juos apibendrinami indukcijos metodu, šalino įvairiausių scholastinių spekuliacijų galimybes ir iš esmės groivė pažiūrą, kad tarp naujųjų laikų mokslo bei filosofijos ir scholastikos galimas sambūvis.

Didelę reikšmę idėjų kovoje turėjo M. Koperniko sistemos propagavimas, nedrausiai prasidėjęs jau XVII a. pradžioje, gan nuosekliai Dionyzo dėstytas 1763—1765 metais Vilniaus Antakalnio trinitų kolegijoje ir įsitvirtinęs Lietuvos Vyriausiojoje mokykloje. Ir jau ne tik Lietuvos, bet ir visos Europos mokslo istorijos reikšmingu faktu reikia laikyti to paties Dionyzo dėstytą R. Boškovičiaus dinaminio atomizmo teoriją, kurią R. Boškovičiaus palikimo tyrinėtojai lygina su kai kuriomis H. Lorencio, A. Edingtono, A. Einšteino idėjomis. Į R. Boškovičiaus teoriją to meto Europoje nebuvo atkreiptas dėmesys, ir tolesnėje pasaulinio mokslo raidoje gilesnių pėdsakų ji nepaliko. Tad dar reikšmingesniu tampa tas faktas, kad R. Boškovičiaus idėjos Lietuvoje buvo dėstomos, dar tebesant gyvam jų kūrėjui.

Tuo metu, kai moksle įsigali mechanistinis pasaulio aiškinimas, Vilniaus Antakalnio kolegijoje Dionyzas, Akademijoje Ž. Ševaljė reiškia dialektines idėjas ir net formuluoja visuotinio reiškinų sąryšio principą, suprasdami jį kaip natūralų reiškinų ryšį. Ž. Ševaljė teigimu, pasaulio esmė slypi daiktus vieną su kitu susiejiančioje pasaulio struktūroje. Visuotinis daiktų ryšys pasireiškia priešastingumo, vienlaikiškumo ir nuoseklumo formomis. Ž. Ševaljė nuolat kalba apie natūralų reiškinų ryšį, apie natūralią tvarką gamtoje, savo teiginius remdamas įtikinamais mokslo duomenimis. Toks visuotinio sąryšio išdėstymas yra neeilinis ne tik Lietuvos, bet ir Europos mokslo reiškinys¹⁹.

Kaip XVI a., scholastikos klestėjimo laikais, Vilnius buvo Lietuvos—Lenkijos valstybės mokslo sostinė, taip ir XVIII a. lemiami smūgiai scholastikai suduodami taip pat Vilniuje.

Tuo laikotarpiu pasirodė keletas filosofijos veikalų: 1775 m.—A. Skorulskio „Filosofijos vadovėlis“ („*Commentariolum philosophiae*“), 1760 m.—B. Dobševičiaus „Šiuolaikinių filosofų pažiūros“ („*Placita recentiorum philosophorum*“), o 1761 m.—to paties autoriaus „Logikos paskaitos“ („*Praelectiones logicae*“). 1769 m. K. Narbutas išspausdino savo logikos vadovėlį („*Logika czyli rozważania y rozsądzania rzeczy nauka*“)—tai buvo pirmasis visuomenei skirtas filosofijos darbas.

Tačiau švietimas Lietuvoje tebebuvo dvasininkų rankose. Reziumuodama Akademijos rektoriaus J. Juragos pastangas reformuoti gamtos mokslų dėstymą, Roma nedviprasmiškai priminė: filosofija Akademijoje turi būti dėstoma senąja, t. y. scholastine, tvarka²⁰.

¹⁹ P. Плечкайтис, *Философия в учебных заведениях Литвы в XVI—XVIII вв.* (автоферат докт. дисс.), Вильнюс, 1968, стр. 60—61.

²⁰ R. Plečkaitis, *Filosofija Lietuvos mokyklose XVI—XVIII a., t. 1, p. 283.*

Galutinai susikompromitavęs Europoje ir jau 1759 m. uždraustas Ispanijoje, vėliau Prancūzijoje, Portugalijoje ir kitur, jėzuitų ordinas po pirmojo Žečpospolitos padalijimo buvo panaikintas ir Lietuvoje (1773 m.). Akademija buvo pertvarkyta į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą, o jėzuitų turtus ir mokyklas perėmė Valstybinė švietimo reikalų komisija, pavadinta Edukacine. Akademijoje buvo du fakultetai, tada vadinti kolegijomis. Fizikos mokslų kolegija turėjo matematikos, fizikos, chemijos, gamtos astronomijos, medicinos ir mechanikos katedras, moralinių mokslų kolegija — teologijos, teisės, istorijos, retorikos ir literatūros katedras. Pradėta dėstyti anatomija ir chirurgija; dėstyta taip pat architektūra, vėliau — piešimas, tapyba, grafika ir skulptūra.

Panaikinus ordiną, reorganizavus mokslo ir mokymo sistemą, mokslinių pažiūrų konfrontacijos pobūdis ir kryptis Vilniaus akademijoje dar ryškiau atspindi bendrą Europos mokslo raidos tendenciją.

Intensyvus mokslinis darbas buvo tęsiamas ir vėliau, Lietuvos Vyriausiąją mokyklą pavadinus Imperatoriškuoju Vilniaus universitetu, iki pat jo uždarymo 1832 metais. Vilniaus universitete brendo ne vienas mokslo, meno, kultūros, politikos veikėjas, palikęs ryškius pėdsakus lietuvių, lenkų, rusų, baltarusių ir kitų tautų istorijoje.

* * *

Oficialusis oponentas akad. P. Slavėnas pabrėžė, kad disertacijos autorius atliko iš tiesų milžinišką parengiamąjį, tiriamąjį ir apibendrinamąjį mokslo darbą. R. Plečkaitis ėmėsi mokslo istorikų beveik visai netyrinėto laikotarpio, nes iki šiol paskelbtieji darbai neanalizavo paties svarbiausio — scholastikos mokslo turinio. Autoriaus uždavinys buvo tuo sunkesnis, kad medžiagą reikėjo surinkti iš rankraščių — įvairiose Lietuvos bibliotekose ir archyvuose saugomų studentų užrašytų filosofijos kursų. Greitraštis lotynų kalba, terminijos palyginimas, kursą skaičiusio dėstytojo išaiškinimas ir kiti panašūs dalykai pareikalavo ypatingo kruopštumo ir dėmesio. Užsibrėžęs uždavinį iširti visų scholastikos periodo Lietuvos mokyklų filosofijos kursus (jų būta ne tik etnografinės Lietuvos ribose, bet ir įvairiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vietose), autorius peržiūrėjo Vilniaus mokslinių bibliotekų rankraštytus ir surado daug iki šiol nežinomos medžiagos.

Apibendrinamas parengiamuosius darbus, disertacijos autorius sudarė didelį (apie 1500 pozicijų) scholastinės filosofijos terminų žodyną, Vilniaus akademijoje ir įvairiose kolegijose dėstiusių profesorių sąrašus, nurodydamas dėstyto metus bei susistemindamas duomenis jų biografijoms. Be to, aprašyti 236 filosofijos kursai, pateikta naujų duomenų apie jų autorystę, dėstyto laiką ir vietą. Pati reikšmingiausia yra scholastikos turinio analizė, įgalinanti susidaryti visapusišką daugiau kaip du šimtmečius trukusios mokslo raidos Lietuvoje vaizdą. Savo disertacija autorius koregavo kai kuriuos ankstesnių mokslo istorikų teiginius, o daug ką — pirmą kartą išaiškino. Darbas papildys ne tik filosofijos, bet ir kitų mokslų istorijos žinias.

Oficialusis oponentas prof. I. Zaksas pabrėžė, kad disertanto atliktas darbas nepaprastai reikšmingas įvairiais požiūriais. Jame parodoma ne tik scholastikos raida, bet ir naujųjų amžių filosofinių idėjų plitimas, atskleidžiamas progresyvios visuomeninės-filosofinės minties formavimasis. Šitos žinios bus labai reikalingos, rengiant Lietuvos visuomeninės-filosofinės minties istoriją. Tyrinėdamas filosofinių disciplinų problematiką, disertacijos autorius išryškino daug naujų gamtos mokslų raidos Lietuvoje faktų. Todėl disertanto darbas yra labai svarbus visų to laiko mokslų istorijai Lietuvoje pažinti.

Trečias oficialusis oponentas — filosofijos mokslų daktaras N. Stiažkinas pasakė, kad iki R. Plečkaičio darbų scholastikos periodas Lietuvos mokslo istorijoje atrodė kaip baltųjų dėmių okeanas — taip mažai teištirtas jis buvo. Tuo tarpu šio periodo ištyrimas filosofijos istorijai yra nepaprastai aktualus. Viduramžių pabaigos ir naujųjų amžių pradžios Lietuvos mokslinis gyvenimas buvo nepaprastai įdomus: čia buvo keliamos origi-

nalios metodologinės idėjos, susidurdavo ir intensyviai pulsavo įvairiausios filosofinės koncepcijos, kartais toli pralenkiančios savo metą ir netgi iš esmės antischolastinės (pavyzdžiui, labai originali Visatos koncepcija, dėstyta Vilniaus trinitų kolegijoje). Augdama Vakarų ir Rytų civilizacijų sankryžoje, Lietuvos filosofinė mintis kai kuriomis idėjomis buvo susijusi su Baltarusijos, Ukrainos, Latvijos ir Lenkijos mokslo metodologinėmis koncepcijomis; jų atgarsiai ir įtakos jaučiami tuometinės Lietuvos fizikoje, astronomijoje, biologijoje ir psichologijoje.

R. Plečkaitis piešia įtikinamą minėtų metodologinių koncepcijų ir jų įvairiausių idėjų tarpusavio sąveikos vaizdą, jo plunksnos ir skrupulingos mokslinės analizės dėka prieš mus iškyla XVI—XVIII amžių Lietuvos filosofijos kontūrai ir įdomūs dokumentai.

Pažymėjęs daug ypač reikšmingų disertacijos vietų, N. Stiažkinas pabrėžė: „Disertacijos pirmosios dalies antrąjį skyrių (taip kaip ir antrosios dalies pirmąjį skyrių) aš linkęs vertinti kaip labai rimtą šiuolaikinės tarybinės logikos istorijos mokslo laimėjimą“.

R. Plečkaičio disertaciją Mokslinė taryba vieningai rekomendavo išleisti atskira knyga.

II. LIETUVOS MARKSISTINĖS FILOSOFINĖS MINTIES PRADŽIA

1905—1919 metų laikotarpis Lietuvos istorijoje yra labai audringas. Tų metų įvykiai (1905 metų buržuazinė-demokratinė revoliucija, pirmasis pasaulinis karas, 1917 m. Vasario buržuazinė-demokratinė ir Spalio socialistinė revoliucija Rusijoje bei 1918 m. proletarinė revoliucija Lietuvoje, Lietuvos buržuazinės valstybės susikūrimas) reikalavo daugelio visuomenės gyvenimo klausimų teorinės analizės. Šiems įvykiams daug dėmesio skyrė ir to meto visuomenės veikėjai marksistai.

Marksistinės visuomeninės-filosofinės minties istorijos Lietuvoje klausimai mūsų mokslininkų apskritai yra nemaža tyrinėti. Jie analizuojami P. Girdzijauskienės, J. Jurginio, R. Maliukevičiaus, R. Sarmaičio, F. Škliarskaitės, J. Ziugždos ir kitų autorių darbuose. Tačiau apie teorinius to laikotarpio marksistinės visuomeninės-filosofinės minties genezės klausimus daugeliu atvejų čia tik užsimenama, o dažnai jie ir iš viso nekeliami. Šiuo atžvilgiu labai svarbi V. Kazlauskos disertacija²¹.

Savo darbe V. Kazlauskas nagrinėja XX a. pradžios revoliucinių socialdemokratų pažiūrų evoliuciją. Jis parodo marksistinės minties Lietuvoje atsiradimą ir plėtotę, jos reikšmę praktinei socialistinei veiklai ir formas, kuriomis ji pasireiškė Lietuvos visuomenės gyvenime.

Marksistinė literatūra Lietuvoje nagrinėjamoju metu buvo leidžiama daugiausia rusų, žydų ir lenkų kalbomis. Disertacijoje analizuojama, ką iš tos spaudos apie marksizmą galėjo sužinoti Lietuvos darbininkas. Apžvelgiama taip pat užsienio socialdemokratų lietuviškoji spauda, kurioje buvo iškelta daug marksistinės filosofijos klausimų, ir darbai, po Spalio revoliucijos pasirodę Tarybų Sąjungoje, kur teorinę ir praktinę veiklą tęsė nemaža Lietuvos komunistų.

Pirmoje disertacijos dalyje analizuojama, kaip Lietuvos revoliuciniai socialdemokratai vertino ikimarksistines visuomenės raidos koncepcijas, parodoma, kokią reikšmę jų pažiūroms turėjo marksistinė metodologija.

²¹ V. Kazlauskas, Marksistinės visuomeninės-filosofinės minties raida Lietuvoje 1905—1919 m. (filosofijos mokslų kandidato laipsnio disertacija), V., 1968, 254 p.